

مقام حضرت علی (ع) در تصاویر کتب چاپ سنگی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۴

کد مقاله: ۹۳۶۵۵

طوبا ایزدی^۱، علی اصغر فهیمی فر^{۲*}

چکیده

از شاخصه‌های مهم هنر اسلامی ایران پیوند آن با باورها و اعتقاداتی است که ریشه در مکتب تشیع دارد. در قلب این مکتب فکری شیعی، حضرت علی (ع) به عنوان رهبر و نمونه‌ی انسان کامل و آرمانی دارای جایگاه بی‌بدیلی می‌باشد. چند وجهی بودن و عظمت شخصیت ایشان و ارادت مردم به وی جلوه‌های گوناگونی در فرهنگ، ادبیات و هنر این سرزمین داشته است. یکی از زمینه‌های بروز این علاقه و باورها در دوران قاجار، کتب مصور چاپ سنگی بود که در ادامه سنت کتاب‌آرایی ایران و در نتیجه ملهم و متأثر از متون ادبی رواج یافت. از آنجا که بیشترین تصاویر چاپ سنگی مربوط به حضرت علی (ع)، در کتب ادبیات عامه‌ی مذهبی وجود دارد لذا این مقاله برآن است تا با بررسی مقام حضرت در ادبیات عامه و چگونگی بازتاب آن در تصاویر چاپ سنگی به این سؤالات پاسخ گوید: مضامین مهم تصویرشده به شیوه‌ی چاپ سنگی پیرامون حضرت کدامند؟ جایگاه حضرت علی (ع) در ادبیات عامه، باورها و اعتقادات مردم چه بازتابی در هنر تصویرسازی چاپ سنگی با محوریت حضرت علی (ع) داشته است؟ روش انجام تحقیق توصیفی- تحلیلی و ابزار گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و اسنادی است. از آنجا که حضرت علی (ع) به عنوان تکیه‌گاه، عامل اتحاد و وفاق مردم بوده است، تلاش هنرمندان در ایجاد تصاویر ایشان در جهت نمایش قدرت اعجاز و شجاعت ایشان بوده است، لذا مضامین حماسی اهمیت مضاعفی می‌یابند.

واژگان کلیدی: حضرت علی (ع)، ادبیات عامه‌ی مذهبی، مضامین مذهبی، تصاویر چاپ سنگی.

۱- فارغ‌التحصیل دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری، گروه هنر اسلامی (گرایش نقاشی ایرانی).

۲- دانشیار دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری (نویسنده مسئول)

Fahimifar@modares.ac.ir

*- این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس با عنوان «بررسی مقام و جایگاه حضرت علی (ع) در فرهنگ عامه و بازتاب آن در نقاشی ایران (مطالعه‌ای بر نقاشی عامیانه‌ی دوران قاجار)» به راهنمایی آقای دکتر علی اصغر فهیمی فر استخراج شده است.

فرهنگ و ادبیات عامه را می‌توان حاصل تجربه و اندیشه‌ی جمعی توده‌های مردم دانست که از نسلی به نسل بعد منتقل گشته و بنا بر مقتضیات زمان و حوادث روزگار متحول شده و همواره با آمال، نیازها، اندیشه‌ها و اعتقادات و اوضاع مردم زمان خود همگام و هماهنگ بوده است. بنابراین ادبیات و هنر عامه ارزش و اعتبار خود را بیشتر از پیوندی که با مردم دارد اخذ می‌کند. فرهنگ ایران همواره تحت تأثیر ادبیات بوده و هنرهای عامه نیز به عنوان بخش عظیمی از میراث فرهنگی معنوی، پیوندی مستقیم با ادبیات دارد. در ایران ادبیات مذهبی که بر پایه‌ی تشیع شکل گرفته است، بخش قابل توجهی از ادبیات عامه‌ی این سرزمین را تشکیل داده است. به ویژه از دوران صفویه که ادبیات میان توده‌ی مردم راه یافت و با حمایت شاهان صفوی و تلاش آنان برای تبلیغ مذهب تشیع، با نقل شفاهی در محافل و مجالس عمومی گسترش خاصی در میان توده‌های مردم یافت و هم زمان خود مبدل به یکی از علل رواج هنرهای عامه مانند تعزیه‌گردانی، نقالی، حمله‌خوانی، شمایل‌گردانی و نقاشی عامه‌ی مذهبی گشت. میراث عهد صفوی در تبلیغ و ترویج ادبیات و هنر شیعی به عهد قاجار (۱۱۷۵-۱۳۰۴ ه. ش) رسید. در پی تحولات دوران قاجار، مردم بیش از پیش وارد صحنه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شده و در نتیجه هنر و ادبیات نیز جنبه‌ی مردمی‌تری یافت. ورود چاپ سنگی و در نتیجه گسترش طیف وسیع‌تری از مخاطبان، یکی دیگر از عوامل مهم مردمی شدن ادبیات بود. این ادبیات مردمی چه از نظر کمیت و تنوع و چه از نظر عناوین تأثیر شگرفی بر دیدگاه‌های عامه‌ی مردم برجای گذاشت (مارزلف، ۱۳۸۷: ۱۱۳-۱۱۴). جامعه‌ی ایران در دوران قاجار در پی ارتباط بیشتر با کشورهای غربی از یک طرف در معرض دیدگاه‌ها و افکار جدید سیاسی اجتماعی قرار گرفته بود، همچنین نفوذ بیگانگان در امور کشور، جنگ‌های پی در پی و خانمان‌سوز، از دست رفتن قسمت‌های بزرگی از خاک کشور، تزلزل استقلال، بی‌کفایتی شاهان قاجار در اداره‌ی کشور و بروز مشکلات اقتصادی اجتماعی، فشار غیر قابل تحملی را بر مردم وارد می‌آورد. از طرفی دیگر به علت نفوذ و حضور روحانیون و علما در بین مردم، جامعه‌ی ایران یک جامعه‌ی عمیقاً مذهبی بود و در مراسم مذهبی مختلف، شور مذهبی، حماسی و ملی در مردم برانگیخته می‌شد و نیاز مردم به احیای فرهنگ ملی و مذهبی را نشان می‌داد. از این رو ادبیات مذهبی کارکرد ویژه‌ای داشت. چرا که ادبیات عامه‌ی مذهبی به ویژه آثار ادبی حماسی مذهبی با محتوای داستان‌های مربوط به معجزات و کرامات اولیای دین حاوی پیام پیروزی بر ظلم و امیدآفرین بوده و مردم را به پایداری در برابر قدرت‌های متجاوز و ظالم ترغیب نموده و الهام‌بخش و برانگیزاننده‌ی غرور ملی و دینی و حس آرمان‌خواهی و عامل پیوند و اتحاد مردم برای حفظ استقلال و هویت فرهنگی به شمار می‌روند. به نظر می‌رسد توجه به قهرمانان ملی و مذهبی چون امام علی (ع) نیز در همین راستا بوده است.

زندگی و منش این چهره‌ی مذهبی در باور عوام و نقش ایشان در آفرینش‌های هنر مردمی جای تأمل و پژوهش جدی دارد. عشق و ارادت و باور و اعتقاد قلبی به مولای متقیان علی (ع)، هنرمندان مردمی را بر آن داشته تا باورهای خود از این قهرمان ملی و مذهبی را در آثارشان جلوه‌گر سازند. یکی از مهم‌ترین شیوه‌های هنری دوران قاجار، نقاشی به شیوه‌ی چاپ سنگی بود که هنر تصویرگری نسخ خطی را به نوعی تداوم می‌بخشید. این هنر از لحاظ پیوند و ارتباطی که با توده‌ی مردم برقرار می‌کرد حائز اهمیت است. از آنجا که بیشترین تصاویر حضرت علی (ع) به شیوه چاپ سنگی در کتب حماسی و همچنین داستانهای عامه شناسایی شده است لذا این پژوهش درصدد است جایگاه حضرت را در آثار ادبی حماسی دینی، داستان‌های عامه و سپس تصاویر کتب چاپ سنگی با مضمون و حضور حضرت علی (ع) شناسایی کرده و با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی به این سوالات پاسخ گوید: مضامین مهم تصویرشده به شیوه‌ی چاپ سنگی پیرامون حضرت کدامند؟ جایگاه حضرت علی (ع) در ادبیات عامه، باورها و اعتقادات مردم چه بازتابی در هنر تصویرسازی چاپ سنگی با محوریت حضرت علی (ع) داشته است؟ در این تحقیق تصاویر نسخه‌های مختلف چاپ سنگی مصور از طریق سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران و کتب مختلف گردآوری شده و از بین این تصاویر و موضوعات، به دلیل تعدد آن و محدودیت پژوهش، آن دسته از تصاویر و داستان‌ها انتخاب شده که بیشتر تکرار گشته است. این تصاویر از نظر مضمون مورد بررسی و طبقه بندی قرار می‌گیرد.

۲- پیشینه‌ی تحقیق

در مورد موضوع این تحقیق تاکنون پژوهشی مستقل صورت نگرفته است اما به طور جداگانه در مورد محورهای این تحقیق مانند حضرت علی (ع)، ادبیات عامه، کتب مصور چاپ سنگی تحقیقات فراوانی صورت گرفته که برخی از آن‌ها در این تحقیق نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند از جمله کتاب‌های «ادبیات عامه ایران» از دکتر محمدجعفر محجوب (۱۴۰۱)، «حضرت علی (ع) در قصه‌های عامیانه» از سیداحمد وکیلان (۱۳۸۰)، «ادبیات مکتب‌خانه‌ای» از دکتر حسن ذوالفقاری و محبوبه حیدری (۱۳۹۵) که در آن مجموعه‌ای از متونی که در دوره‌ی قاجار در مکتب‌خانه‌ها تدریس می‌شده فراهم آمده است، اولریش مارزلف (۱۴۰۰) در کتاب «تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی» به معرفی تصاویر کتب چاپ سنگی پرداخته که ماهیت داستانی دارند، در پایان کتاب نیز فهرستی از کتاب‌های چاپ سنگی مصور فارسی را آورده است. در کتاب «چهل طوفان»،

علی بوذری (۱۳۹۱) تصاویر چاپ سنگی نسخه‌های مختلف کتاب طوفان البکاء را معرفی و بررسی نموده است. در کتاب « حمله حیدری» (۱۳۸۵) که توسط موزه هنرهای دینی امام علی (ع) چاپ شده، تعدادی از تصاویر چاپ سنگی نسخه‌های مختلف کتاب حمله حیدری جمع‌آوری و بر اساس خالق این تصاویر دسته‌بندی شده است. مقالات زیادی نیز با رویکردهای مختلف در مورد موضوعات فرعی این تحقیق منتشر شده است که به فراخور نیاز از برخی از آن‌ها بهره برده شده است.

۳- نسخه‌های مصور چاپ سنگی دوران قاجار

هنر نگارگری در عرصه‌ی کتاب‌آرایی رشد کرده و به تکامل رسیده است و این میراث در دوران قاجار به نقاشان مردمی و به ویژه تصویرگران کتاب‌های چاپ سنگی مصور این دوران رسیده است. این تصاویر بیان‌کننده‌ی نحوه‌ی تفکر مردم کوچه و بازار در این دوره است. تصویرگر معمولاً بزنگاه‌های داستان را به تصویر می‌کشد. یعنی آنجا که جنبه‌ی تراژیک داستان قوی‌تر می‌شد. کمبود سواد خواندن و نوشتن در این دوران، این نوع تصویرپردازی‌ها را قوت می‌بخشید (آژند، ۱۳۸۹: ۸۱۹). با ورود صنعت چاپ سنگی به ایران و رواج آن در آغاز سده ۱۳ ق و گسترش کارگاه‌های چاپ مستقل از دربار، امکان نشر کتاب با شمار بسیار و دسترسی توده‌های مردم به آن فراهم گشت (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۱۰۴). ساده‌تر و کم‌هزینه‌تر بودن چاپ سنگی و امکان استفاده از خوشنویسی و نقاشی، این شیوه‌ی چاپ را نزد مردم مقبول‌تر و مورد پسندتر می‌نمود. علاقه‌ی عمومی مردم به مضامین مذهبی و حماسی و گاه داستان‌های عاشقانه و ذوق و اعتقادات عامه‌ی مردم، پایه و اساس محکمی را برای تصویرسازی کتاب‌هایی که درون‌مایه‌های آنها مورد توجه و علاقه‌ی عامه‌ی مردم بوده، فراهم آورد و یکی دیگر از عوامل مهم رونق تصویرسازی کتاب‌های چاپ سنگی گردید (خان سالار، ۱۳۸۴: ۱۸۱). اگرچه به علت محدودیت امکانات چاپ، تصاویر چاپ سنگی فاقد رنگ و ظرافت‌های نگارگری بود اما توانسته بود ویژگی‌های هنری دیگری مانند تذهیب، تشعیر، نقش‌های هنری، کتیبه‌سازی، حاشیه‌سازی، مجلس‌سازی و نظایر آنها را در هنر کتاب‌نگاری ایران حفظ کند (دبیری، ۱۳۸۴: ۶۴). اما این تصویرپردازی‌ها بیشتر به جهت داشتن جایگاهی که در برقراری ارتباط و وسعت دسترسی مردم داشتند اهمیت می‌یابد تا جنبه‌های هنری و فنی آن (بوذری، ۱۳۹۱: ۱۵). به سبب برتری اندیشه‌ی مذهبی در جامعه‌ی قاجار، ادبیات عامه با مضامین شیعی طیف گسترده‌ای از این نوع آثار را تشکیل می‌دادند. همچنین در دوران قاجار، آموزش از طریق مکتب‌خانه‌ها، ملاها و در سطوح بالاتر روحانیون انجام می‌گرفت و با ورود چاپ سنگی، اغلب از کتبی با مضامین مذهبی و عامه‌پسند و اغلب مصور برای آموزش استفاده می‌شد (میرزایی‌مهر، ۱۳۸۶: ۱۱۱). عمده‌ی این مضامین پیش از ورود چاپ سنگی به صورت شفاهی توسط نقالان و پرده‌خوانان و تعزیه‌گردانان در بین مردم رواج داشت و با ورود چاپ سنگی این نوع ادبیات بصورت مکتوب و گاهی مصور در دسترس عامه‌ی مردم قرار گرفت و خود به یکی از منابع الهام و عوامل مهم رونق هنرهای تصویری تبدیل گشت. در بین این متون مذهبی، شرح حال و وقایع مربوط به زندگی معصومین (ع) از جمله امیرالمؤمنین علی (ع) از مهم‌ترین موضوعات تصویرشده در این کتب است که باورهای شیعی، علائق و نیازهای احساسی مردم با عنصر خیال در هم آمیخته و جلوه‌ای از هنرهای مردمی شیعی در دوران قاجار را آشکار می‌سازد.

فهرستی بازمانده از دوره‌ی قاجار، که در پایان کتاب گنجینه‌ی نشاط، سروده‌ی عبدالوهاب نشاط اصفهانی آمده است، تنوع کتاب‌های این دوره را نشان می‌دهد. در بخش کتب مصیبت‌نامه، دیوانات، قصه و حکایات و بچه‌خوانی می‌توان عنوان بسیاری از کتاب‌های مصور مذهبی این دوره را مشاهده کرد (بوذری، ۱۳۸۹: ۱۴۱). از کتب ادبیات عامه که حاوی تصاویری مربوط به حضرت علی (ع) می‌باشد و در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته‌اند می‌توان به این موارد اشاره کرد: مجالس‌المتقین تألیف محمدتقی بن محمد برغانی (وفات: ۱۲۶۳ق) در زمینه‌ی معارف الهی و مبادی اخلاقی و اصول اعتقادی و فقهی و تاریخ انبیا و مرسلین و ائمه معصومین (ع)، تحفه‌الذاکرین تألیف محمد بیدل کرمانشاهی (وفات: ۱۲۸۹ق) در باب فضایل، مآثر و مصائب و احوال خمسه طیبیه، کلیات جودی تألیف عبدالجواد خراسانی متخلص به جودی (وفات: ۱۳۰۱ق) با مضمون وقایع کربلا و نیز مدح و منقبت حضرت علی (ع)، طوفان البکاء فی مقاتل سیدالشهدا اثر محمدابراهیم متخلص به جوهری (وفات: ۱۲۵۳ق) در باب زندگی حضرت رسول بر اساس احادیث و روایات و در برخی از بخش‌ها بر پایه‌ی باورهای عامه، اسرارالشهاده اثر اسماعیل سرباز بروجردی (وفات: ۱۲۸۹ق) در ذکر مناقب و مصائب خمسه‌ی آل عبا به ویژه مصادب کربلا، تحفه‌المجالس تألیف سلطان محمدبن حسن استرآبادی (وفات: ۹۵۲ق)، در بیان معجزات حضرت سیدالمرسلین و ائمه معصومین (ع)، جامع‌المعجزات و یسمی بحدیقه‌الشیعه در معجزات و خوارق عادات حضرات معصومین (ع) و پاره‌ای از فضایل و مناقب آنان، تألیف آقا صبور عرب (قرن ۱۳ق)، کتب حماسی مانند حمله‌ی حیدری، فارغ نامه، جنگ‌نامه‌ی محمد حنفیه، خاورنامه، کتاب معراج نامه به انضمام داستان حضرت علی (ع) و حضرت خضر (ع)، کتاب عاق والدین و کتاب حسنین (ع). ناگفته نماند که به علت فراوانی و پراکندگی و در دسترس نبودن همه‌ی نسخ مصور چاپ سنگی، نمی‌توان با اطمینان بیان کرد که تصاویر حضرت علی (ع) فقط در این نسخ قابل پیگیری است و در کتب دیگر وجود ندارد اما نگارندگان با بررسی بیش از هزار نسخه‌ی مختلف، فقط در کتب مورد اشاره‌ی فوق تصاویری مربوط به حضرت علی (ع) یافته‌اند.

۴- حضرت علی(ع) در ادبیات عامه‌ای ایران

ادبیات عامه، عنوان کلی برای آن دسته از آثار نقلی، روایی و شبه تاریخی با عناصر اغلب غیر واقعی، تخیلی و جادویی است که در ابعاد نسبتاً گسترده‌ای در جامعه منتشر شده است (مارزلف، ۱۳۸۷: ۹۷). این ادبیات از نظر مضمون و درون مایه به انواع رزمی و حماسی، بزمی و عاشقانه، مذهبی، اخلاقی و تعلیمی و از نظر نحوه‌ی ارائه به دو نوع مکتوب و شفاهی طبقه‌بندی می‌گردد. (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۱: ۳۱۲) در ایران، از عرصه‌های مورد توجه در ادبیات عامه‌ی شیعی، پرداختن به داستان‌هایی در مورد زندگی و احوال اولیاء دین و بزرگان مذهب شیعه است. از میان این شخصیت‌ها مولا علی(ع) در فرهنگ و ادبیات عامه‌ی ایران جایگاه بی‌بدیلی دارد. وجود اشعار، داستان‌ها و حکایات فراوان پیرامون زندگی، شخصیت و خصوصیات اخلاقی ایشان نشان از مقام والای ایشان در ذهن و دل مردم ایران دارد. در باور مردم، حضرت در نقش حامی و فریادرس، حافظ جان و مال، برکت بخش زندگی، پهلوان، سرور جوانمردان، شیر حق و عدالت و بالاخره هرچه نماد خیر است حضور دارد. اما برجسته‌ترین آثار ادبی پیرامون مولا را می‌توان در حماسه‌های مذهبی فارسی دید. از آنجا که این حماسه‌های مذهبی از مهم‌ترین منابع الهام هنرمندان مردمی در خلق تصاویری حول محور حضرت علی(ع) هستند، در ادامه‌ی این تحقیق به حماسه‌های شیعی به عنوان گونه‌ای مهم از ادبیات عامه و سپس به مصادیق داستان‌های عامه با موضوع حضرت علی(ع) پرداخته می‌شود.

۴-۱- حضرت علی(ع) در حماسه‌های مذهبی

حماسه‌های مذهبی با پرداختن به قهرمانی‌ها، رشادت‌ها و کرامات اولیاء دین، نقش مهمی در ترویج و ریشه‌دار شدن آن مذهب و همچنین حفظ اتحاد و استقلال فرهنگی مردم آن سرزمین دارد. از زمینه‌های پیدایش این حماسه‌های مذهبی می‌توان به تأثیر رخدادها و جنگ‌های صدر اسلام اشاره کرد که حضرت علی(ع) در آن‌ها نقش محوری دارد. یکی دیگر از عوامل ایجاد این حماسه‌ها تأثیر اخبار و احادیث گوناگون در مورد ایشان می‌باشد به عنوان مثال در باب معجزات و نبرد اولیاء دین با جنیان در منابع مختلف دینی، اخبار و روایاتی وارد شده که مبنایی برای پرداختن به برخی داستان‌ها پیرامون نبرد حضرت علی(ع) با دیوان، شیاطین و جنیان شده است (محبوب، ۱۴۰۱: ۱۲۴۸). همچنین در ایجاد حماسه‌های دینی تأثیر شاهنامه‌ی فردوسی را نباید از نظر دور داشت که الگوی برخی شاعران در سرودن حماسه‌های مذهبی قرار گرفته است. برخی محققان نیز ریشه‌ی پیدایش داستان‌ها و اشعار پهلوانی پیرامون مولا علی(ع) را مناقب‌یان^۱ می‌دانند که از زمان آل بویه در محافل عمومی به ذکر مناقب و دلاوری‌های حضرت می‌پرداختند (صفا، ۱۳۷۵: ۶۵).

اما اولین حماسه‌ی مذهبی پیرامون حضرت را «علی‌نامه» اثر شاعری به نام ربیع در قرن پنجم می‌دانند (شیعی کدکنی، ۱۳۸۹: ۹۴). حماسه‌ی مذهبی دیگر، خاوران‌نامه‌ی ابن حسام خوسفی در قرن نهم است که در آن افسانه‌ها و داستان‌های خیالی از سفرها و جنگ‌های حضرت علی(ع) و یارانش در سرزمین خاوران به نظم کشیده شده است. با رسمی شدن مذهب تشیع در عصر صفوی و حمایت و تشویق حکام صفوی از شاعران در سرودن حماسه‌های دینی، درباره دلاوری‌ها و رشادت‌های امام علی(ع)، زندگی، احوال و جنگ‌های صدر اسلام منظومه‌هایی تحت عنوان «حیدرنامه» شکل گرفت که تا دوران قاجار نیز ادامه یافت. یکی از مهم‌ترین حیدرنامه‌های عصر صفوی فارغ‌نامه سروده‌ی ملافارغ گیلانی است. مضمون اصلی این کتاب شرح روزگار و داستان‌های امیرالمؤمنین علی(ع) است. نسخه‌های خطی فراوانی که از این کتاب به جای مانده نشان می‌دهد که در میان مردم محبوبیت زیادی داشته است. لحن این منظومه آستن مایه‌هایی از گفتار حماسی و نقلی است و نشان می‌دهد که این قبیل اشعار با هدف خواندن در قهوه‌خانه‌ها و یا نهادهایی از این دست سروده می‌شده‌اند (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۱: ۱۰۱). او در ابتدای کتابش بعد از حمد خداوند، مدح رسول الله(ص) و مولا علی(ع)، به نظم داستان‌های عامه‌ای برگرفته از احادیث و اعتقادات مردم شیعی پیرامون حضرت علی(ع) به زبانی ساده که درک آن برای عموم افراد جامعه مقدور بوده، پرداخته است. از جمله داستان‌هایی که در این کتاب آمده است می‌توان به داستان دریدن اژدها توسط حضرت علی(ع) در گهواره و باز کردن دستان دیو اشاره کرد. از دیگر مضامین منظومه‌ی فارغ، داستان‌هایی در مورد ویژگی سخاوت و بخشندگی حضرت علی(ع) است که از آیات و روایات تاریخی مانند روایت بخشیدن خاتم به سائل توسط حضرت امیر(ع) در حال رکوع برگرفته شده است. داستان‌هایی هم در مورد معجزات حضرت علی(ع) آمده است که طی آن عده‌ی زیادی مسلمان می‌شوند. نبردهایی افسانه‌ای و دور از واقعیت تاریخی مانند نبرد با اژدها و شیران نیز از دیگر مضامین این منظومه‌ی شیعی است. از دیگر حیدرنامه‌های معروف و محبوب یکی حمله‌ی حیدری میرزا محمد رفیع خان بادل مشهدی در زمان صفویه است که از روی کتاب «معارج النبوه و مدارج القنوه» به نظم درآمده است (صفا، ۱۳۶۳: ۳۸۰) و دیگری حمله‌ی حیدری اثر ملابمانعلی راجی کرمانی در دوران قاجار است که در آن اسطوره و واقعیت به هم آمیخته و برخی از

۱- در سده شش هجری و قاعدتاً حتی پیش از آن، دو گروه بر سر گذرگاه‌های عمومی و کوچه و بازار، معرکه می‌گرفتند. گروهی که شیعه بودند و مناقب‌خوان نامیده می‌شدند برای توده‌های مردم از دلاوری‌ها و رشادت‌ها و کرامات حضرت علی(ع) شعر می‌خواندند و گروه دیگر که فضایل‌خوانان سنی مذهب بودند، از فضایل سه خلیفه‌ی اول سخن می‌گفتند. (افشاری، ۱۳۸۹: ۷)

تصورات ملی ایرانی در آن اثر کرده است (همان : ۲۸). شرح دلآوری‌های حضرت علی (ع) در غزوات صدر اسلام و جنگ‌های دوران خلافت و همچنین داستان‌های عامه‌ای مانند باز کردن دستان دیو، دریدن اژدها در گهواره و داستان نجات سلمان از چنگال شیر از موضوعات این حماسه‌ی علوی است. حماسه‌ی علوی دیگر افتخارنامه‌ی حیدری، منظومه‌ای از میرزا مصطفی، متخلص به صهبا و ملقب به افتخارالعلماء است که اثر خویش را در مناقب و شرح زندگی و جنگ‌های حضرت علی (ع) در زمان پیامبر اکرم (ص) و پس از آن تا زمان شهادت، در ۱۳۰۴ ق سروده که در میان مردم از رواج نسبتاً خوبی برخوردار بوده است و بخش‌هایی از آن را برخی از روضه‌خوانان بر منبر می‌خوانده‌اند (موسوی بجنوردی و جعفری قنواتی، ۱۳۹۱: ۵۳۶). از دیگر آثار حماسی مذهبی که به صورت منثور است خاورنامه بر اساس خاورانامه‌ی ابن‌حسام خوسفی (۷۸۲-۸۷۳ ق) اثر مؤلفی ناشناس و از آثار ادبیات مکتب‌خانه‌ای است. موضوع آن مانند خاورانامه ترکیبی از وقایع تاریخی و بیشتر افسانه‌های عامه است. این اثر حماسی دینی، از آثار وابسته به سنت حمله‌سرای و حمله‌خوانی است که در آن افسانه‌ها و داستان‌های خیالی از سفرها و جنگ‌ها و دلآوری‌های حضرت علی (ع) و یارانش در سرزمین خاوران با شاه خاور و کفار و سپاه دیوان و اژدها به نظم کشیده شده است (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۱۱۸۱). جنگ‌نامه‌ی علی یا جنگ‌نامه‌ی محمد حنفیه سروده‌ی میرزا حسن آتشی شاعر قرن دهم، یکی دیگر از منظومه‌های دینی دوره‌ی صفوی است. این منظومه که از لحاظ جنبه‌های حماسی فاقد ارزش ادبی است، موضوع آن مانند خاورنامه شرح جنگ‌های خیالی است که به امام علی (ع) نسبت داده شده است و اغلب واقعیت تاریخی ندارد (رزمجو، ۱۳۸۸: ۲۳۱). از آنجا که هدف این داستان‌ها تقویت ایمان مردم و برانگیختن احساسات شیعیان و دوست داران حضرت بوده است، درستی روایات تاریخی مورد نظر نبوده و از عناصر قصه‌های عامه مانند خرق عادات و جنگ با اژدها و دیوان و ... استفاده شده است (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۱۱۸۸). این حماسه‌های مذهبی که ذکر شد در دوران قاجار به صورت سنگی و اغلب مصور به چاپ می‌رسید و نزد مردم محبوبیت فراوان داشت و منبع الهام هنرمندان و همچنین نقل قول حمله‌خوانان، پرده خوانان، تعزیه‌گردانان و ... قرار می‌گرفت.

۴-۲- حضرت علی (ع) در داستان‌های عامه

داستان‌های عامه عنوان کلی برای همه‌ی روایت‌های تخیلی، سرگرم‌کننده و آموزنده که در قالب نظم و نثر به صورت مکتوب یا شفاهی در کنار ادب رسمی در میان مردم رواج دارد و در تعریفی دیگر آن دسته از آثاری که محتوی و مضمون، سبک نگارش، مخاطبان و شکل ارائه‌ی آن‌ها عامه‌پسند باشد، گفته می‌شود (موسوی بجنوردی و ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۲۹۹-۳۰۰). حضرت علی (ع) به علت دارا بودن خصوصیات برجسته‌ای چون علم، شجاعت، سخاوت، عدالت و حقانیت، در داستان‌ها و حکایات ایرانیان جایگاه و حضور ویژه‌ای دارد. این داستان‌ها با تأثیر پذیرفتن از رخدادها و حوادث تاریخی به ویژه رشادت‌ها و دلآوری‌های ایشان در غزوات صدر اسلام، احادیث و روایات در باب کرامات و ویژگی‌های شخصیت ایشان، اسطوره‌های ملی و اعتقادات و باورهای مردم شکل گرفته است. در بسیاری از این داستان‌ها واقعیت و افسانه به هم آمیخته و با توجه به علاقه‌ی شدیدی که ایرانیان به ویژه شیعیان به مولا علی (ع) داشته‌اند، حضرت را در صف اول قهرمانان و پهلوانان ملی و مذهبی خود قرار داده‌اند. این داستان‌ها برخی در کتب حماسی مذهبی و برخی در کتب مصیبت‌نامه و برخی کتب مربوط به زندگی و معجزات و کرامات چهارده معصوم (ع) ذکر شده است که در ادامه به شرح برخی از این داستان‌ها که بیشتر مورد توجه تصویرگران کتب چاپ سنگی قرار گرفته پرداخته خواهد شد.

۴-۲-۱- داستان‌هایی بر اساس وقایع تاریخی

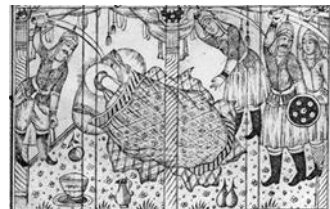
داستان‌هایی مانند تولد در کعبه، خوابیدن ایشان به جای پیامبر (ص) در لیله‌المبیت (تصویر ۱)، تولد سیدالشهدا، ضربت خوردن در محراب (تصویر ۲)، ماجرای مباحله، وفات حضرت محمد (ص) (تصویر ۳)، واقعه‌ی غدیر خم (تصویر ۴)، رشادت‌ها و دلآوری‌های ایشان در غزوات صدر اسلام مانند غزوه بدر، غزوه احد، غزوه خندق و نبرد با عمروبن عبدود (تصویر ۵)، غزوه خیبر و شکست دادن مرحب یهودی (تصویر ۶)، گشودن در خیبر و جنگ‌های زمان خلافت، از مهم‌ترین و محبوب‌ترین داستان‌هایی است که در کتب چاپ سنگی مورد تصویرپردازی قرار گرفته و بر اساس رخدادها و حوادث تاریخی شکل گرفته است و نشان از باورها و اعتقادات نگارندگان و هنرمندان و مخاطبین این آثار نسبت به حقانیت، ولایت و شخصیت والای امام اول شیعیان دارد.

تصویر ۱- لیله‌المبیت، حمله حیدری، ۱۲۸۲ ق.

تصویر ۲- ضربت خوردن امیرالمؤمنین، اسرارالشهادت ۱۲۶۸ ق.

تصویر ۳- وفات حضرت محمد (ص)، اسرارالشهادت ۱۲۶۸ ق.

تصویر ۶- نبرد حضرت علی(ع) با مرحب خیبری، طوفان البكاء ۱۲۹۸ق.

تصویر ۵- نبرد حضرت علی(ع) با عمرو بن عبدود، مجالس المتقین، ۱۲۶۶ق.

تصویر ۴- غدیر خم، افتخارنامه حیدری، ۱۳۱۰ق.

۲-۲-۴- داستان‌هایی بر پایه صفت سخاوت، کرامات و معجزات حضرت امیرالمؤمنین(ع)

از داستان‌های مورد علاقه‌ی مردم در ادبیات عامه‌ی ایران داستان مربوط به کرامات و معجزات حضرت علی(ع) است که از آیات کلام وحی مانند سوره‌ی مائده (آیه ۵۵)، سوره‌ی بقره (آیه ۲۷۴)، سوره‌ی انسان و روایات مختلف در این باب اخذ شده است (تصویر ۷). برخی از این داستان‌ها در تحفه‌المجالس، تحفه‌الذاکرین، جامع‌المعجزات و فارغ‌نامه‌ی گیلانی به عنوان معجزاتی از حضرت ذکر شده است و در این حکایات سخاوت و کرامات ایشان باعث اسلام آوردن کافران می‌گردد. به عنوان مثال در منظومه‌ی فارغ‌گیلانی در مورد سخاوت حضرت علی(ع) داستانی ذکر شده است که در آن سائل کوری از حضرت تقاضای نان می‌کند. حضرت به قنبر می‌گوید که به او نان بده و قنبر می‌گوید که نان در خون و خون در بار و بار بر شتر و شتر به قطار شتران دیگر بسته است و حضرت قطار شتران را به سائل می‌بخشد و کور را هم بینا می‌گرداند (تصویر ۸). همچنین داستان تکلم شیر و گرگ با حیدر صفدر به عنوان معجزه‌ای از حضرت، مضمون برخی از تصاویر نقاشی‌های دوران قاجار و کتب چاپ سنگی قرار می‌گیرد که نشان‌دهنده‌ی محبوبیت آن در نزد مردم آن دوره دارد. تصویری از این داستان در کتاب تحفه‌الذاکرین و نیز طوفان البكاء آورده شده است (تصویر ۹).

تصویر ۹- تکلم حضرت علی(ع) با شیر و گرگ، تحفه‌الذاکرین، ۱۲۷۸ق

تصویر ۸- بخشیدن شتران توسط حضرت علی(ع)، فارغ‌نامه، ۱۲۷۴ق.

تصویر ۷- افطار خود بخشیدن اهل بیت(ع)، تحفه‌الذاکرین، ۱۲۷۸ق.

۳-۲-۴- داستان‌های مربوط به معراج

معراج پیامبر(ص) یکی از شگفت‌انگیزترین وقایع و داستان‌های تاریخی و مذهبی برگرفته از آیات (سوره اسراء و نجم) و روایات و منابع تاریخی است. در مورد حضور حضرت علی(ع) در شب معراج پیامبر(ص) نیز سخن بسیار گفته شده است. یکی از داستان‌هایی که در معراج‌نامه‌های چاپ سنگی شرح داده شده و اغلب تصاویری نیز از آن وجود دارد داستانی با مضمون هم سفره شدن حضرت علی(ع) با حضرت محمد(ص) در سفر معراج است (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۵۶۴) (تصویر ۱۰). داستان عامه‌ی دیگری در مورد معراج پیامبر(ص) مشهور است که در آن حضرت محمد(ص) در زمان بازگشت از سفر روحانی معراج با شیر تومنندی در آسمان‌ها مواجه می‌شود که اجازه‌ی عبور به ایشان نمی‌دهد. ندایی به جهت حضرت محمد(ص) می‌آید که تحفه‌ای به شیر بده تا شیر اذن عبور دهد. پیامبر اکرم(ص) خاتم خود را در دهان شیر می‌گذارد و از آن مرحله عبور می‌کند. فردای آن روز در مسجد، خاتم خود را در دست امام علی(ع) می‌بیند. به نظر می‌رسد این داستان به شکل نمادین به تفویض مقام هدایت و ولایت به امام علی(ع) اشاره می‌کند و روایت شاعرانه‌ی واقعه‌ی غدیر خم است (بوذری، ۱۳۸۹: ۱۳۶). در احادیثی نقل شده که صفت «شیر

خدا» در معراج به حضرت علی(ع) داده شده است. از جمله این که آیت‌الله مرعشی نجفی در کتاب «شرح احقاق الحق» از قول علامه محمد صالح کشفی ترمذی صاحب کتاب «المناقب الرضویه» نقل می‌کند که در شب معراج امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب(ع)، اسد الله الغالب نام گذاشته شدند(زکی زاده رناتی، ۱۳۸۸: ۷۳). در کتاب احسن الکبائر قشیری شافعی(سده ۴ و ۵ ق) نیز به این موضوع اشاره شده است(مستنبط، ۱۳۸۴: ۲۸۴). به نظر می‌رسد که این روایات پایه‌ای برای پردازش این داستان نزد عامه گشته است و شیر را در فرهنگ ایران نماد شجاعت و حضرت علی(ع) نموده است(تصویر ۱۱).

۴-۲-۴- داستان حضرت خضر(ع) و مولا علی(ع)

حضرت علی(ع) و حضرت خضر(ع) هردو قهرمان قصه‌های مشکل‌گشا در فرهنگ و ادبیات عامه هستند. داستان منظومی هم درباره‌ی خضر نبی(ع) و مولا علی(ع) وجود دارد که در دوران قاجار بارها به صورت کتابچه‌ی کوچک و گاهی نیز همراه معراج‌نامه در یک کتاب چاپ می‌شده است. در این داستان عامه حضرت علی(ع) که هنوز کودک نابالغی است بارها با حضرت خضر دیدار می‌کند و در آخر داستان از حضرت خضر می‌خواهد که همیشه یار و یاور شیعیان باشد. در فرهنگ عامه و ادبیات فارسی و مآثورات دینی، گزارش‌هایی از دیدار حضرت علی(ع) با حضرت خضر(ع) ذکر شده است. بر اساس روایات متعدد خضر(ع) یک بار در مسجدالنبی و یک بار در نخيله^۱ به حضور حضرت علی(ع) رسیده و یک بار هم هنگام ارتحال رسول خدا(ص) به اهل بیت تسلیت گفته است(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۳۱۶-۳۱۷). به نظر می‌رسد این روایات و همچنین باور شیعیان در مورد حضور حضرت علی(ع) در همه‌ی مکان‌ها و زمان‌ها زمینه‌ای برای پرداختن به این داستان‌ها شده است(تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲- سلام دادن حضرت علی(ع) در کودکی به خضر(ع)، معراج‌نامه، ۱۲۶۳ق.

تصویر ۱۱- خاتم بخشی حضرت محمد(ص) به شیر در سفر معراج، تحفه‌المجالس، ۱۲۷۳ق.

تصویر ۱۰- همسفره شدن حضرت علی(ع) با حضرت محمد(ص) در سفر معراج، معراج‌نامه، ۱۲۹۱ق.

۴-۲-۵- داستان‌های نبرد حضرت علی(ع) با جنیان و دیوان

شیخ عباس قمی در کتاب منتهی‌الآمال در فصل مربوط به معجزات حضرت امیر(ع) و شیخ مقدس اردبیلی در حدیقه‌الشیعه و همچنین علامه حلی در کتاب کشف‌الیقین از ابوسعید خدری، شیخ مفید و شیخ طبرسی و سایر محدثان در کتب مختلف، داستان‌هایی از نبرد حضرت علی(ع) با جنیان در زیرزمین، که منجر به مسلمان شدن آن‌ها شد، نقل کرده‌اند (قمی، ۱۳۳۱: ۲۸-۲۹). همچنین در حدیث معلی بن خنیس از حضرت صادق (ع) منقول است که در روز نوروز حضرت رسول(ص) حضرت امیرالمؤمنین رابه وادی جنیان فرستاد که از ایشان عهدها و پیمان‌ها گرفت (محبوب، ۱۴۰۱: ۱۲۵۶). در تمام ادیان از جمله مذهب تشیع اعتقاد به این است که کارهایی که برای انسان عادی ناممکن است، به اذن خدا برای امامان و اولیا و بندگان خاص خداوند مانند حضرت علی(ع) امکان‌پذیر است و براساس اعتقادات شیعی، علم، اراده و اعمال امام از طرف خداوند به وی تفویض گشته است (وکیلیان، ۱۳۸۰: ۱۶). این روایات و احادیث و اعتقادات، پایه‌ای برای پرداختن به داستان‌ها و حماسه‌هایی پیرامون حضرت علی(ع) شده است که در آن‌ها حضرت علی(ع) با جنیان و دیوان مبارزه و آنان را به دین اسلام هدایت می‌کند. به عنوان نمونه منظومه‌های خاوران‌نامه، جنگ‌نامه و فارغ‌نامه داستان‌هایی با مضمون نبرد حضرت علی(ع) با دیوان، غولان، جنیان دارند که نقاشان به تصویرسازی این داستان‌ها پرداخته‌اند(تصویر ۱۳).

۱- نخيله منطقه‌ای نزدیک کوفه که محل جمع شدن لشکریان بوده است.

۴-۲-۶- داستان دریدن اژدها توسط حضرت علی (ع) در گهواره

در دیوان فارغ گیلانی و تحفه‌المجالس، به این حکایت عامه به عنوان معجزه‌ای از حضرت علی(ع) اشاره شده است. خلاصه‌ی این داستان به این شرح است که وقتی حضرت علی(ع) چهارماهه بوده اند اژدهایی به سمت گهواره‌ی ایشان می‌آید. حضرت بند مهد را پاره کرده و اژدها را از هم می‌درد و به همین علت حیدر (حی و حیه به معنای اژدها) نامیده می‌شود. به نظر می‌رسد که این داستان بر اساس روایتی ساخته و پرداخته شده که شرحی از آن در منتهی‌الآمال آمده است (قمی، ۱۳۳۱: ۱۱۲). اشاره به این داستان در اشعار شاعران فارسی بارها تکرار شده است. به عنوان مثال ابن یمین فریومدی از شاعران شیعی سده‌ی هشتم در ضمن یکی از اشعارش به این ماجرا چنین اشاره کرده است: آن طفل شیردل که به توفیق ایزدی / در عهد مهد کرد شکار اژدها علی است (معصومی، ۱۳۷۶: ۷۰). در تعزیه‌ای با عنوان تولد حضرت این داستان اجرا می‌شده است (شهیدی، ۱۳۸۰: ۲۷۵). تکرار این داستان و تعدد تصاویر مربوط به این حکایت در نسخه‌های مختلف نشان از علاقه و باور مردم به این واقعه را نشان می‌دهد (تصویر ۱۴).

۴-۲-۷- داستان‌های نبرد اژدها و حضرت علی(ع)

در روایات حماسی و داستان‌های عامه، اژدها مظهر خشکسالی، بلا، و شر است و قهرمان با از میان برداشتن او نعمت و آسایش را به مردمان باز می‌گرداند (پاکباز، ۱۳۸۷: ۹۶۸). در آثار عامیانه فارسی معروف‌ترین قهرمان اژدهاکش پس از اسلام حضرت علی(ع) است که در میان شیعیان به قهرمانان ملی پیوسته است. شکل‌های نمادین، تمثیلی و کنایی در این اژدهاکشی‌ها بسیار است و حتی شکل تقدیسی مثلاً در اژدهاکشی امام اول شیعیان دیده می‌شود. در برخی داستان‌های عامه مار یا اژدها گاه نگهبان گنج است و گاه نماد دشمن و نفس (موسوی بجنوردی و حصوری، ۱۳۹۱: ۴۰۵-۴۱۳). داستان‌های فراوانی از رویارویی و نبرد حضرت علی(ع) با اژدها در منابع ادبیات عامه مانند خاوران‌نامه، جنگ‌نامه‌ی محمد حنفیه و فارغ‌نامه‌ی گیلانی آمده است. در اکثر این داستان‌ها اژدها نماینده و نماد پلیدی‌هاست که توسط حضرت علی(ع) نابود می‌شود (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵- نبرد حضرت علی(ع) با غول و اژدها، فارغ‌نامه، ۱۲۸۰ ق.

تصویر ۱۴- دریدن اژدها در مهد توسط حضرت علی(ع)، تحفه‌المجالس، ۱۲۷۳ ق.

تصویر ۱۳- نبرد حضرت علی(ع) با دیوان، خاورنامه، ۱۲۸۳ ق.

۴-۲-۸- داستان حسنین(ع)

داستان عامه‌ای وجود دارد که در آن اژدها نه تنها نماد شر نیست بلکه ملکی است که از حسنین(ع) مراقبت می‌نماید. این داستان کاملاً تخیلی و از ادبیات مکتب‌خانه‌ای بوده که برای کودکان خوانده می‌شده است. به نظر می‌رسد محتویات کتبی مانند حمله‌ی حیدری، خاوران‌نامه، علی‌نامه و برخی صحنه‌های تعزیه در شکل‌گیری آن نقش داشته است (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۲۱۳-۲۱۴). این داستان در تحفه‌المجالس، جامع المعجزات و کتاب حسنین(ع) آمده که البته جزئیات آن‌ها با هم تفاوت دارد. اما در تمام این نسخه‌ها در پی روده شدن امامان حسن(ع) و حسین(ع) در کودکی، حضرت علی(ع) به جنگ جادوگران و کافران رفته دو فرزند عزیز خود را که در محافظت ملکی به شکل اژدها هستند را نجات می‌دهد (تصویر ۱۶).

۴-۲-۹- داستان دیو دست بسته

این داستان در کتاب‌های چاپ سنگی دوران قاجار مانند حمله‌ی حیدری راجی کرمانی و دیوان فارغ گیلانی بدین صورت آمده است: «دیوی که دستش بسته شده بود، به سوی پیامبر(ص) آمده و می‌گوید که هزاران سال پیش از حضرت آدم، خلق را آزار می‌رساندم تا اینکه کودکی، دو دستم را بست و سیلی به من زد. تا پس از سی هزار سال حضرت آدم آمد، اما نتوانست دستم را باز کند تا اینکه سلیمان نبی از طرف جبرئیل پیغام داد که در زمان پیامبر آخرالزمان کسی به نام علی بن ابی‌طالب آن را باز می‌کند. در این زمان حضرت علی(ع) که کودکی شش ساله بودند می‌رسند، دیو می‌ترسد و به پیامبر می‌گوید که این کودک همان کسی است که دستان مرا بسته است. حضرت علی(ع) دستان دیو را باز کرده و آن دیو غلام حضرت می‌شود. مجلس تعزیه‌ای بر اساس این

داستان به نام شست بستن دیو در زمان قاجار اجرا می‌شده است که تلفیقی از باورهای مذهبی و اساطیر ملی مربوط به دیوان و اهریمنان در آغاز خلقت و آفرینش است (شهیدی، ۱۳۸۰: ۲۸۵-۲۸۶) (تصویر ۱۷).

۴-۲-۱۰- داستان مولاعلی (ع) و جوانمرد قصاب

جوانمرد قصاب که در فتوت‌نامه‌ها پیر و پیشوای جوانمردان صنف قصاب بوده، معروف است به این که یار امیرالمؤمنین علی (ع) بوده است (افشاری، ۱۳۸۴: ۲۲۴). در رساله‌ای درباره‌ی قصابان و سلاخان (ظاهراً) از عهد صفوی داستانی در مورد جوانمرد قصاب که به خاطر نشانختن حضرت علی (ع) و بی‌احترامی به ایشان دست خود را قطع و چشمان خود را با کارد کنده بود و حضرت دست و چشمان وی را شفا داد ذکر شده است (مدائینی و افشاری، ۱۳۸۱: ۱۸۷). فریدالدین عطار نیشابوری هم در اشعارش به این کرامت حضرت علی (ع) اشاره نموده است (وکیلیان، ۱۳۸۰: ۷۱). در مجلس تعزیه‌ای که در شب شهادت حضرت علی (ع) برگزار می‌شده این داستان اجرا می‌شده است (شهیدی، ۱۳۸۰: ۲۹۰). داستان جوانمرد قصاب در کتاب تحفه‌الذاکرین نیز با تغییراتی ذکر شده که در آن با کرامت و دعای حضرت علی (ع) فرزندان قصاب زنده می‌شوند. به نظر می‌رسد این داستان‌ها بیانگر ایمان مردم به کرامات حضرت علی (ع) و باور آن‌ها به پاکدلی جوانمرد قصاب است (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸- زنده شدن پسران قصاب به دعای حضرت علی (ع)، تحفه‌الذاکرین، ۱۲۷۸ ق.

تصویر ۱۷- آمدن دیو خدمت حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع)، فارغ‌نامه، ۱۲۶۹ ق.

تصویر ۱۶- داستان حسنین (ع)، جامع‌المعجزات، ۱۲۷۱ ق.

۴-۲-۱۱- داستان نجات دادن سلمان فارسی از چنگال شیر توسط حضرت علی (ع)

یکی از شاخص‌ترین شخصیت‌ها در منظومه‌های علوی و داستان‌های عامه‌ی مذهبی، سلمان فارسی است. در خلال برخی از این منظومه‌ها داستان‌هایی می‌توان دید که عمدتاً مربوط به زندگی سلمان پیش از اسلام آوردن اوست. روایت‌هایی که بیشتر نوعی افسانه‌پردازی نمادین هستند تا یک روایت تاریخی. پر تکرارترین این داستان‌ها، ماجرای سلمان و شیر دشت ارژن است که در آن سواری ناشناس، سلمان را در ایام جوانی، از چنگال شیری در دشت ارژن نجات می‌دهد و سلمان سیصد سال بعد به این راز پی می‌برد که سوار کسی جز علی (ع) نبوده است (وکیلیان، ۱۳۸۰: ۳۱-۳۴). به نظر می‌رسد این داستان از سده هشتم وارد شعر فارسی شده باشد، اما در میان آثار منثور می‌توان به کتاب احسن‌الکبائر قشیری شافعی در سده ۵ و ۴ ق اشاره کرد که این داستان را در مورد فضائل حضرت علی (ع) ذکر نموده است (مستنبط، ۱۳۸۴: ۲۸۲) و با اندکی تفاوت این داستان را در عجایب‌المخلوقات احمد طوسی حدود اواسط سده‌ی ششم می‌توان دید (طوسی، ۱۳۸۲: ۲۵۵-۲۵۶). این داستان نیز نشان از باور و اعتقاد مردم به قدرت تصرف حضرت علی (ع) در زمان و مکان دارد (تصویر ۱۹).

۴-۲-۱۲- داستان رویارویی رستم و مولای متقیان (ع)

هم‌زمانی و رویارویی حضرت علی (ع) با رستم، نمودار آمیزش باورها و نمادهای دینی و ملی ایرانیان مسلمان و مؤید عشق پاک آن‌ها به مظاهر ملیت و مذهب خویش و تلاش برای ایجاد پیوند و اتحاد بین آن‌ها بوده است (آیدنلو، ۱۳۸۰: ۹۶). انجوی شیرازی هشت روایت از رویارویی رستم و مولای متقیان و شش روایت دیگر از رویارویی این دو شخصیت در زمان حضرت سلیمان گردآوری نموده است که در آن‌ها حضرت به عنوان حامی حضرت سلیمان با رستم زورآزمایی کرده و او را شکست می‌دهد. در اغلب این روایات حضرت به صورت ناشناس با رستم زورآزمایی نموده و او را شکست می‌دهد و سپس رستم ایشان را شناخته و مسلمان و شیعه می‌شود. در برخی از روایات چون حضرت کمر رستم را می‌گیرد رستم کمر بسته‌ی مولا گشته و در هیچ جنگی شکست نمی‌خورد (انجوی شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۰۷-۱۲۷). در دوران قاجار کتابچه‌هایی به نام رستم‌نامه به صورت سنگی به چاپ

رسیده و جزء ادبیات مکتب‌خانه‌ای بوده است. هم‌زمانی حضرت علی(ع) با حضرت سلیمان و رستم را نیز می‌توان نمود داستانی همان باور شیعی یعنی اعتقاد به حضور روحانی ایشان در همه‌ی زمان‌ها و مکان‌ها دانست(تصویر ۲۰).

۴-۲-۱۳- داستان عاق والدین

این کتاب از جمله آثار ادبیات عامه و مکتب‌خانه‌ای از سراینده‌ای ناشناس است که مضمون آن نکات اخلاقی و عبرت‌آموز بر اساس باورهای دینی و احادیث مربوط به احترام و نیکی به پدر و مادر است (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۵: ۴۷۶). داستان به این شرح است که روزی سلمان فارسی به قبرستان بقیع می‌رود که می‌بیند از قبری آتش برمی‌خیزد. پس به خدمت رسول خدا رفته و ماجرا را می‌گوید. پیامبر(ص) به همراه اهل بیت(ع) به قبرستان رفته و می‌گوید که صاحب این قبر مورد نفرین مادرش قرار گرفته است. پنج تن آل عبا یکی پس از دیگری به نزد پیرزن رفته و شفاعت او را می‌کنند تا اینکه بالاخره مادر جوان با شفاعت امام حسین(ع) پسرش را می‌بخشد(تصویر ۲۱). بر اساس این داستان مجلس تعزیه‌ای در دوران قاجار اجرا می‌شده است (شهیدی، ۱۳۸۰: ۲۹۳).

تصویر ۲۱- حضرت علی(ع) و پیرزن، داستان عاق والدین، ۱۳۲۶ق.

تصویر ۲۰- زورآزمایی حضرت علی(ع) با رستم، رستم نامه، ۱۳۲۹ق.

تصویر ۱۹- نجات سلمان در دشت ارژن توسط حضرت علی(ع)، حمله حیدری، ۱۲۸۲ ق.

۵- طبقه‌بندی مضامین تصاویر حضرت علی(ع) به شیوه‌ی چاپ سنگی

همان‌طور که مشاهده شد داستان‌های فوق در نسخه‌های مصور چاپ سنگی دوران قاجار که عمدتاً محتوای ادبیات عامه‌ی مذهبی دارند مانند حماسه‌های شیعی، مصیبت‌نامه، سرگذشت‌نامه و کتب شرح حال و معجزات حضرت معصومین(ع) به تصویر درآمده است. این تصاویر در نسخه‌های مختلف چاپ سنگی مورد شناسایی و از لحاظ مضمون مورد طبقه‌بندی قرار گرفته است. در جدول (۱) نسخه‌های چاپ سنگی مصوری که دارای تصاویری با حضور و یا موضوع حضرت علی(ع) شناسایی شده است، نشان داده شده است.

جدول ۱- نسخ مصور با تصاویری در ارتباط با حضرت علی(ع)

نام نسخه	تعداد نسخه	منبع
حمله حیدری	۶	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران / حمله حیدری(۱۳۸۵)
افتخارنامه حیدری	۱	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
فارغ‌نامه	۵	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
خاورنامه	۳	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
جنگ‌نامه محمد حنفیه و سرگذشت‌نامه امام علی(ع)	۳	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
معراج‌نامه و داستان حضرت خضر و حضرت علی(ع)	۶	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
تحفه‌المجالس	۳	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
طوفان البكاء	۵۴	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران / بوذری(۱۳۹۱)
جامع‌المعجزات	۱	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
تحفه‌الذاکرین	۱	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
مجالس‌المتقین	۳	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
کلیات جودی	۳	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
رستم‌نامه	۱	ذوالفقاری(۱۳۹۵)
اسرارالشهاده	۲	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
عاق والدین	۴	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران
حسین(ع)	۲	سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران

در این کتاب‌ها، تصاویر متعددی با موضوع حضرت علی(ع) شناسایی شد که عمده ترین مضامین آن به شرح زیر است:

الف) شمایل حضرت علی(ع) مانند شمایل تکی ایشان(تصویر ۲۲)، شمایل پنج تن آل عبا(تصویر ۲۳)، شمایل ایشان با حسنین(ع)(تصویر ۲۴)، شمایل ایشان با حضرت رسول(ص)، حسنین(ع)، قنبر، سلمان فارسی، شیر و

ب) وقایع تاریخی زندگی حضرت علی(ع) شامل تولد حضرت سیدالشهدا، خوابیدن به جای پیامبر(ص) در ليله‌المبیت، واقعه‌ی مباحله، در بیان نازل شدن سوره‌ی «انسان» (بخشیدن اهل بیت افطار خود را به فقیر، مسکین و اسیر)، غدیر خم و حجه‌الوداع، وفات حضرت محمد(ص)، وفات حضرت زهرا(س)، ضربت خوردن در محراب و شهادت و

ج) دلاوری‌های ایشان در جنگ‌ها و غزوات مانند غزوه‌ی بدر(نبرد با ولید و شیبه و کفار و مشرکان)، غزوه‌ی احد(نبرد با هشام و کفار و دور کردن ایشان از دور پیامبر)، غزوه‌ی خندق(نبرد با عمروبن عبدود)، غزوه‌ی خیبر(نبرد با حارث، مرحب و دیگر یهودیان و کندن در قلعه‌ی خیبر)، جنگ‌های زمان خلافت(جمل و صفین) و

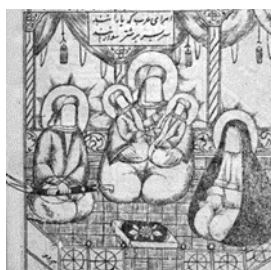
د) نبردهای افسانه‌ای مانند نبرد با شاه خاوران، جمشید، جمهور، صلصال و ...، نبرد با دیوان، نبرد با جنیان، نبرد با اژدها و

ه) معجزات ایشان مانند زنده کردن مرده (پسران قصاب، ادهم، علی اسود و پسرش و ...)، شفا دادن بیماران، دست جوآنمرد قصاب، دست درویش، چشمان زرگر، چشمان دختر جوان و ...، تکلم با شیر و گاو، اژدها شدن تازیانه، فرشته‌ی موکل شب و روز، صحبت با درخت و

و) داستان‌های عامه مانند داستان معراج حضرت رسول(ص) (هم سفره شدن ایشان از پشت پرده و دادن انگشتری به شیر)، داستان حضرت مولا و خضر نبی(ع)، داستان رویارویی رستم و مولا(ع)، داستان بستن دست دیو و باز کردن آن، دریدن اژدها در گهواره، بردن مهد حضرت به مکه و سرنگونی بت‌ها، نجات سلمان فارسی از چنگال شیر، داستان عاق والدین، داستان حسنین(ع) و

تصویر ۲۴- شمایل حضرت علی(ع) با حسنین(ع)، طوفان البکاء ۱۲۹۸ ق.

تصویر ۲۳- شمایل پنج تن آل عبا(ع)، کلیات جودی ۱۳۱۸ ق.

تصویر ۲۲- شمایل حضرت علی(ع)، فارغ‌نامه، ۱۲۶۹ ق.

همان‌طور که مشاهده شد، داستان‌هایی بیشتر مورد توجه تصویرگران قرار می‌گرفت که اغلب به صورت شفاهی در محافل عمومی نیز رواج داشت. اشتراک مضامین این تصاویر با مضامین دیگر هنرهای مردمی و ادبیات عامه‌ی شفاهی مانند تعزیه‌گردانی، حمله‌خوانی، پرده‌خوانی، شمایل‌گردانی و نقالی نشان از خاستگاه مشترک آن‌هاست که همان باورها، اعتقادات، علایق، نیازها و آمال مردم است که ریشه در کلام الهی، احادیث و روایات و متون مذهبی و در یک کلام مکتب تشیع دارد. مکتبی که در رأس آن بعد از حضرت محمد(ص)، حضرت علی(ع) والاترین جایگاه و مقام را دارد. ارادت و علاقه و باور مردم به ایشان به عنوان رهبر و انسان کامل و آرمانی با شخصیتی فرامکانی و فرازمانی و با قدرت اعجاز و نماد برتری و پیروزی بر مظاهر شر مانند دیوها، غول‌ها، اژدها و شخصیت‌های کافر و بداندیش، و یاری‌رسان و حامی مردمان به ویژه ارادتمندانش، نقش مهمی در پیوند ادبیات عامه، مذهب و هنر تصویری داشته است که بارزترین جلوه‌ی این پیوند در دوران قاجار، نقاشی‌های کتب چاپ سنگی است. در این تحقیق، تمامی تصاویر گردآوری شده از منابع مختلف که در ارتباط با حضرت علی(ع) می‌باشند، از نظر مضمون مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار گرفت که در جدول (۲) نشان داده شده است.

۱ - «وَيُطْعِمُونَ الطَّامِعَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا»، آیه ۸ سوره انسان.

جدول ۲- تقسیم‌بندی تصاویر شناسایی شده‌ی حضرت علی(ع) بر اساس مضمون در کتب چاپ سنگی.

شماره	نام نسخه‌ها	در مجموع	شمايل	وقایع زندگی	نبردهای تاریخی	نبردهای افسانه‌ای	معجزات	وقایع داستانی
۱	حمله حیدری	۶۸	-	۱۷	۳۷	-	-	۱۴
۲	افتخارنامه	۲۷	-	۷	۲۰	-	-	-
۳	فارغ نامه	۱۲۹	۲	۵	۱۲	۲۴	۱۹	۶۷
۴	خاورنامه	۲۷	-	-	۶	۱۶	-	۵
۵	جنگنامه محمد حنفیه	۲۳	-	-	-	۱۶	-	۷
۶	معراجنامه و حکایت خضر و مولا(ع)	۲۴	-	-	-	-	-	۲۴
۷	تحفه المجالس	۹	۱	-	۱	-	۴	۳
۸	طوفان البكاء	۱۴۱	۱۵	۲	۱۲۲	-	۱	۱
۹	جامع المعجزات	۲	-	-	-	-	۱	۱
۱۰	تحفه الذاکرين	۱۰	-	۶	-	-	۴	-
۱۱	مجالس المتقين	۴	-	-	۴	-	-	-
۱۲	کلیات جودی	۳	۱	۲	-	-	-	-
۱۳	رستم نامه	۳	-	-	-	-	-	۳
۱۴	اسرار الشهادة	۱۵	-	۷	-	-	۸	-
۱۵	عاق والدین	۱۵	-	-	-	-	-	۱۵
۱۶	حسنین(ع)	۱۳	-	-	-	۳	-	۱۰
کل	۱۶ عنوان نسخه	۵۱۳	۱۹	۴۶	۲۰۲	۵۹	۳۷	۱۵۰

با توجه به این جدول از بین ۵۱۳ تصویر شناسایی شده در ۱۶ عنوان کتاب چاپ سنگی مصور و حدود ۹۸ نسخه‌ی مختلف چاپی، ۲۰۲ تصویر مربوط به دلاوری‌های حضرت علی(ع) در غزوات و جنگ‌های صدر اسلام می‌باشد. نبردهای افسانه‌ای(شامل نبرد با دیوان، اژدها، موجودات خیالی و نبردهای افسانه‌هایی چون خاوران نامه) ۵۹ تصویر را شامل می‌گردد. بنابراین در مجموع تقریباً نیمی از تصاویر را مضامین حماسی تشکیل می‌دهد که نشان‌دهنده‌ی این است که ویژگی شجاعت و دلاوری حضرت مهم‌ترین و محبوب‌ترین شاخصه‌ی ایشان در بین مردم بوده است. تصاویر حضرت علی(ع) در داستان‌های عامه ۱۵۰ تصویر می‌باشد که بعد از مضامین حماسی بالاترین حجم تصاویر را شامل می‌شود. وقایع زندگی حضرت علی(ع) عنوان بخش دیگری از این تصاویر به تعداد ۴۶ عدد و تصاویر با مضمون معجزات حضرت علی(ع) با ۳۷ تصویر در رده‌های بعد قرار می‌گیرند. هر کدام از این تصاویر، جلوه‌ای از باور، اعتقاد و برداشت خالق اثر، مخاطبین و سفارش‌دهندگان این آثار را از شخصیت حضرت علی(ع) آشکار می‌سازد. آخرین عنوان در این تقسیم‌بندی شمايل‌ها با تعداد ۱۹ تصویر می‌باشند. در بسیاری از کتاب‌هایی که در زمان قاجار به چاپ سنگی می‌رسید، در ابتدا و سر لوح کتاب و گاهی در انتهای کتاب تصویری از شمايل حضرت علی(ع) قرار می‌گرفت که نشان از اعتقاد و علاقه‌ی تصویرگر و سفارش‌دهنده و مخاطب این آثار دارد. در اکثر این شمايل‌ها، حضرت در حالت سه رخ نشسته بر روی دوزانو، شمشیر دو لبه‌ی ذوالفقار در دست، با هاله‌ی تقدس در اطراف سر و اغلب با چهره‌ای پوشانده شده تصویر شده‌اند. پوشانده شدن چهره هم به جهت حفظ احترام و نشان دادن تقدس بوده و هم از سنت تعزیه‌خوانی که افراد در نقش اولیاء دین صورشان را با پارچه‌ای می‌پوشاندند، گرفته شده است. حضور ایشان در معراج حضرت رسول(ص)، رویارویی ایشان با سلمان فارسی در ایام جوانی، رستم دستان، سلیمان نبی، حضرت خضر و دیوی هزاران سال کهن‌سال‌تر از حضرت آدم، نشان دیگری از هم‌آمیزی باورها و اعتقادات ملی و مذهبی ایرانیان مانند باور به حضور حضرت علی(ع) در تمام زمان‌ها و مکان‌ها و قدرت تصرف ایشان در عوالم است. تشابه عناصر بصری در این تصاویر مانند هاله‌ی تقدس اطراف سر، شمشیر دولبه‌ی ذوالفقار در دست، اسب سفید حضرت به نام دلدل، حضور شخصیت‌هایی چون قنبر و سلمان فارسی در کنار ایشان به عنوان نمادهای خیر و در مقابل دیوها، غول‌ها، اژدها و هرآنچه نماد شر است نیز نشان از همان خاستگاه مشترک بین هنرمندان، مخاطبان و حامیان این آثار که خود جملگی از درون عامه‌ی مردم بوده‌اند، می‌باشد. این خاستگاه همانطور که در قبل اشاره شد علایق، باورها، نیازها و آمال مردم به ابرقهرمانی چون علی(ع) بود که جلوه‌های مختلفی در هنرهای مردمی از جمله هنر تصویرگری چاپ سنگی داشت.

۶- نتیجه‌گیری

در ایران، از عرصه‌های مورد توجه در ادبیات عامه‌ی شیعی، پرداختن به داستان‌هایی پیرامون مولا علی(ع) است که به علت دارابودن خصوصیات برجسته در داستان‌ها و حکایات ایرانیان جایگاه والا و حضور ویژه‌ای دارد. حضرت علی(ع) در این داستانها اغلب در نقش قهرمانی ملی و مذهبی، و به عنوان فریادرس درمندگان و حامی دوستدارانش ظاهر می‌گردد و با پیروزی در نبرد با هرچه نماد شر است باعث رواج دین حق اسلام می‌شود. ارادت، علاقه و باور مردم به ایشان نقش مهمی در پیوند ادبیات عامه، مذهب و هنر تصویری در دوران قاجار داشته است که بارزترین نمود آن، تصاویر نسخ چاپ سنگی با محوریت حضرت علی(ع) است. در بین مضامین تصویر شده با محوریت حضرت علی(ع)، مضامین حماسی بیشترین حجم را دارا می‌باشد که نشان‌دهنده‌ی این نکته می‌تواند باشد که شخصیت حماسی و شجاعت حضرت علی(ع) بازتاب گسترده‌تری در تصاویر کتب مصور چاپ سنگی داشته است. چراکه شخصیت حضرت علی(ع) تکیه‌گاه، عامل وفاق، اتحاد و دلگرمی مردم به ویژه در دوران قاجار بوده و تلاش هنرمندان در ایجاد تصاویر ایشان در جهت نمایش قدرت، شجاعت و عظمت ایشان بوده است، بنابراین مضامین حماسی اهمیت بیشتری می‌یابند. همچنان که در فرهنگ و ادبیات عامه، اشعار و داستان‌های حماسی پیرامون دلاوری‌ها و شجاعت حضرت جلوه‌ی بیشتری داشته است و این نشان‌دهنده‌ی جایگاه حضرت علی(ع) در پیوند ادبیات و تصویرسازی کتب چاپ سنگی با محوریت ایشان بوده است. همچنین اشتراک مضامین این تصاویر با گونه‌های مختلف ادبیات عامه‌ی شفاهی مانند تعزیه‌گردانی، حمله‌خوانی، پرده‌خوانی، شمایل‌گردانی و نقالی نشان از خاستگاه مشترک آن‌ها یعنی مکتب تشیع است. مردم با شنیدن این داستان‌ها خواستار دیدن تصاویر آن‌ها در کتاب‌ها نیز بودند و نقاشان مردمی با تأثیر از همین اقوال و متون ادبیات عامه‌ی شیعی و با نیروی خیال خود نقاشی‌هایی با این مضامین خلق می‌نمودند که بازتابی از باورها، اعتقادات، علایق، نیازها، آمال و برداشت مردم زمان خود از شخصیت حضرت علی(ع) است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آژند، یعقوب(۱۳۸۹): نگارگری ایران، جلد دوم، تهران؛ سمت.
۳. آیدنلو، سجاد(۱۳۸۰): "سیمای علی(ع) به روایت شاهنامه فردوسی" کیهان فرهنگی، ش ۱۸۲، صص ۹۸-۹۳.
۴. افشاری، مهرا (۱۳۸۴): آیین جوانمردی(مرام و سلوک طبقه عامه ایران)، تهران؛ دفتر پژوهشهای فرهنگی.
۵. افشاری، مهرا (۱۳۸۹): "جستجویی در تاریخ مناقب خوانی"، ضمیمه ۲۰، آینه میراث، صص ۷-۳۴.
۶. انجوی شیرازی، سید ابوالقاسم(۱۳۶۳): مردم و فردوسی؛ انتشارات علمی.
۷. بوذری، علی(۱۳۹۱): چهل طوفان، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۸. بوذری، علی(۱۳۸۹): "شمایل پیامبر (ص) در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار" فرهنگ مردم، ش ۳۵ و ۳۶، صص ۱۴۸-۱۲۷.
۹. پاکباز، روئین(۱۳۸۷): دایرة المعارف هنر، تهران؛ انتشارات فرهنگ معاصر.
۱۰. حمله‌ی حیدری(۱۳۸۵): موزه هنرهای دینی امام علی(ع).
۱۱. خان سالار، زهرا(۱۳۸۴): "پژوهشی در تصویر سازی عامیانه و کتاب آرایه دوره قاجار"، فرهنگ مردم، ش ۱۴ و ۱۵، صص ۱۸۷-۱۷۸.
۱۲. دبیری، اکرم(۱۳۸۴): "چاپ سنگی و دلایل رواج آن در ایران" فصلنامه کتاب، ش ۲، صص ۶۶-۵۹.
۱۳. ذوالفقاری، حسن و حیدری، محبوبه(۱۳۹۵): ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران، تهران؛ رشد آوران.
۱۴. رزمجو، حسین(۱۳۸۸): قلمرو ادبیات حماسی ایران، جلد ۲، تهران؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۵. زکی زاده رنانی، علیرضا(۱۳۸۸): امام علی(ع) در آینه معراج، تهران؛ پرتو خورشید.
۱۶. شفیع کدکنی، محمدرضا(۱۳۸۹): "حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم" آینه میراث، ضمیمه ۲۰، صص ۱۷۶-۹۳.
۱۷. شهیدی، عنایت‌الله(۱۳۸۰): پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی از آغاز تا پایان دوره قاجار در تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی کمیسیون ملی یونسکو در ایران.
۱۸. صفا، ذبیح‌الله(۱۳۶۳): حماسه سرایی در ایران، چاپ چهارم، تهران؛ امیرکبیر.
۱۹. صفا، ذبیح‌الله(۱۳۷۵): گنج سخن، تهران؛ دانشگاه تهران.
۲۰. طوسی، محمدبن محمودبن احمد(۱۳۸۲): عجایب‌المخلوقات، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران؛ شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

۲۱. قمی، شیخ عباس (۱۳۳۱): *متهی الامال*، چاپ سنگی، کتابفروشی اسلامیة؛ موجود در کتابخانه‌ی ملی ایران.
۲۲. کاشفی خوانساری، سید علی (۱۳۸۱): *حیدرنامه، گزیده‌ای از حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر*؛ انتشارات موعود عصر.
۲۳. مارزلف، اولریش (۱۴۰۰): *تصویرسازی داستانی در کتابهای چاپ سنگی فارسی*، ترجمه شهروز مهاجر، چاپ و نشر نظر.
۲۴. مارزلف، اولریش (۱۳۸۷): *"ادبیات عامیانه‌ی فارسی در دوره‌ی قاجار"* ترجمه عباس امام، فرهنگ مردم، ش ۲۷، صص ۱۱۷-۹۳.
۲۵. محبوب، محمد جعفر (۱۴۰۱): *ادبیات عامیانه ایران*، به کوشش حسن ذوالفقاری، نشر چشمه.
۲۶. مدائینی، مهدی و افشاری، مهران (۱۳۸۱): *چهارده رساله در باب فتوت و اصناف*، تهران؛ چشمه.
۲۷. مستنبط، سید احمد (۱۳۸۴): *قطره‌ای از فضائل اهل بیت (ع)*، ترجمه کتاب نفیس القطره، ترجمه محمد ظریف، جلد ۱، قم؛ حادق.
۲۸. معصومی، رضا (۱۳۷۶): *در خلوت علی (ع)*، تهران؛ حافظ نوین.
۲۹. موسوی بجنوردی، کاظم و دیگران (۱۳۹۱): *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۳۰. میرزایی مهر، علی اصغر (۱۳۸۶): *نقاشی‌های بقاع متبرکه در ایران*، فرهنگستان هنر.
۳۱. وکیلان، سید احمد (۱۳۸۰): *حضرت علی (ع) در قصه‌های عامیانه*، سازمان چاپ و انتشارات میراث فرهنگی کشور.
۳۲. سامانه منابع دیجیتال کتابخانه ملی ایران، بخش نسخ چاپ سنگی www.dl.nlai.ir/ul